

РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ІМУНІТЕТ» У СПІВВІДНОШЕННІ ЗІ ЗМІСТОМ ОДНОПОРЯДКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

UNDERSTANDING THE ESSENCE OF THE CATEGORY OF “JURISDICTIONAL IMMUNITY” IN COMPARISON TO THE CONTENT OF HOMOGENEOUS TERMINOLOGY

Жорнокуй Ю.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті проведено аналіз співвідношення категорій «іммунітет», «недоторканність», «відповідальність» та «санкція». Увага акцентована на тому, що низка довідкових видань, правозастосовних актів та норми чинного законодавства іноді підмінюють одну з вказаних категорій іншою, що є не лише порушення правил юридичної техніки, але й вносить дискомфорт у розуміння нормативного забезпечення суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням юрисдикційного іммунітету держави у міжнародних публічних та приватних відносинах.

Обґрунтована позиція про те, що визнання за окремим суб'єктом статусу «іноземної держави» є необхідною передумовою для визнання його юрисдикційного іммунітету. Якщо іноземна держава веде торговельну діяльність, укладає торговельні правочини, вона, відповідно до міжнародного законодавства, не користується таким іммунітетом. Відповідно постають питання щодо притягнення її до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам іншої держави, а також вивчення проблематики застосування конструкції «відповідальність» та «санкція» у цьому контексті.

Обстоюється думка, що категорія «іммунітет» співвідноситься з поняттям: 1) «недоторканність» як ціле з частиною; 2) «відповідальність» (вид соціальної відповідальності) як зовсім різнопланові правові категорії, які є різними стадіями правозастосування (позбавлення іммунітету → відповідальність); 3) «санкція» (як захід впливу, а не частина норми права) також як різнопланові категорії, оскільки питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія іммунітету – це чисто правова категорія.

Ключові слова: іммунітет, власність, іммунітет власності держави, юрисдикційний іммунітет, судовий іммунітет, недоторканність, відповідальність, санкція, шкода.

The author of the article has analyzed the ratio of the categories of «immunity», «inviolability», «liability» and «sanction». Particular attention has been focused on the fact that a number of reference publications, law-enforcement acts and norms of the current legislation sometimes replace one of the specified categories with another, which is not only a violation of the rules of legal technique, but also brings discomfort to the understanding of regulatory provision of social relations related to the application of jurisdictional immunity of the state in international public and private relations.

The author has substantiated point of view that the recognition of the status of a «foreign state» of a certain subject is a necessary prerequisite for the recognition of its jurisdictional immunity. If a foreign state conducts trade activities, concludes trade transactions, it does not enjoy such immunity in accordance with international legislation. Accordingly, there are questions on holding it liable for causing damage to individuals and legal entities of another state, as well as studying the problematic issues of applying the constructions of «liability» and «sanction» in this context.

The author argues own opinion that the category of «immunity» is correlated with the concept of: 1) «inviolability» as a whole with a part; 2) «liability» (a type of social responsibility) as completely diverse legal categories, which are different stages of legal enforcement (deprivation of immunity → liability); 3) «sanction» (as a measure of influence, but not an element of a law norm) also as multifaceted categories, since the issue of the state's liability as a participant in public and private relations and the imposition of sanctions on the state is in the plane of applying sanctions – mainly within political plane, at the same time when the category of immunity is purely legal category.

Key words: immunity, property, immunity of state-owned assets, jurisdictional immunity, immunity from prosecution, inviolability, liability, sanction, damage.

Постановка проблеми. Іммунітет держави – це її право, яке випливає із суверенітету, а не обов'язок. Тому ніщо не перешкоджає державі відмовитися від нього як в цілому, так і частково, тобто від якогось з його елементів. Проте, як показує практика розгляду національними судами різних держав позовів, поданих до іноземної держави, про відшкодування шкоди, завданої її діями, держава користується привілеєм юрисдикційного іммунітету. Зазначене дає підстави багатьом правознавцям ставити доволі категоричне питання: чи не є інститут юрисдикційного іммунітету іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди не лише гарантією дотримання державного суверенітету, але й істотним бар'єром у судовому захисті порушених прав особи та тією «ковдрою», яка дає можливість іноземній державі, винній у вчиненні делікту, уникнути цивільної відповідальності [1]?

У зв'язку із застосуванням термінології, пов'язаної з використанням категорії «іммунітет» (у т. ч. держави, її майна, посадових осіб тощо) актуалізується проблематика її співвідношення із однотипними (тотожними) поняттями, такими як недоторканність, відповідальність та санкція. Мають місце випадки їх отождолення або використання як синонімів, що вносить певний дискомфорт у нормотворчу та правозастосовну діяльність, оскільки використання різної за значенням термінології в рамках

правової дійсності зумовлює чіткість та ясність у її розумінні та застосуванні¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються юридичного іммунітету держави в рамках її участі у приватних та публічних відносинах були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Відповідну проблематику досліджували як у контексті загальних підходів до розуміння сутності відповідної правової конструкції (О. Борщевська, О. Васильченко, Т. Степаненко, О. Ткаля, Н. Шелевер та інші), так і вивчали її щодо притягнення країн-агресорів до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам країн, які піддавалися нападу (М. Медведева, Ю. Черняк та інші). Незважаючи на численні наукові здобутки, ця проблематика не втратила своєї актуальності, а окремі її аспекти як-то використання чіткого понятійного апарату та застосування його у правових реаліях не отримали ґрунтового науково-теоретичного дослідження.

¹ Як зауважується, використання нормотворчої техніки спрямоване на створення ясних, точних і несуперечливих нормативно-правових актів. Належне використання нормотворчої техніки при створенні нормативно-правових актів дає змогу досягти техніко-юридичної досконалості законодавства. Неправильне або неповне її використання призводить до недоліків як окремих нормативно-правових актів, так і всієї системи законодавства, що ускладнює реалізацію норм права, призводить до їх порушення [2, с. 237–238].

Метою статті є з'ясування співвідношення категорії «юрисдикційний імунітет» з поняттями «недоторканність», «відповідальність» та «санкція».

Основний матеріал дослідження. В умовах виходу України на світову арену як рівноправного партнера в приватноправових відносинах все більш актуальними стали питання дослідження судового імунітету держави у процесі розгляду приватноправових спорів за участю іноземних осіб.

У доктрині міжнародного права існує дві теорії щодо імунітету іноземної держави: теорія абсолютного імунітету та теорія обмеженого (функціонального) імунітету. *Теорія абсолютного імунітету* виходить з того, що імунітет держави випливає з принципу суверенної рівності держав. Саме тому іноземна держава на території іншої держави повинна користуватися імунітетом у повному обсязі, всіма його елементами; він поширюється на будь-яку діяльність держави і будь-яку його власність. Згідно з *теорією обмеженого імунітету*, іноземна держава користується імунітетом тільки тоді, коли вона здійснює суверенні дії. Якщо ж іноземна держава здійснює дії комерційного характеру: укладає зовнішньоторгові правочини, експлуатує торговельний флот, то вона не користується імунітетом [3, с. 64].

Імунітет власності держави означає, що власність держави має *недоторканність*, тобто користується імунітетом, навіть якщо знаходиться у володінні особи, що не має імунітету. На власність відповідного суб'єкта публічних та приватних відносин не можуть поширюватися не лише примусові заходи судового характеру, але й адміністративні заходи, тобто така власність не може: 1) бути об'єктом стягнення (відчуження) за будь-якого роду судовими вимогами, арешту та інших примусових заходів, 2) силою утримуватися на іноземній території.

Прикладом конвенційних норм з питань імунітету від юрисдикції є Європейська конвенція про імунітет держав 1972 р., яка передбачає, що судовий імунітет іноземній державі не надається щодо справ: а) пов'язаних з контрактами про найм на роботу; б) із зобов'язань, що виникають з контрактів, які підлягають виконанню на території держави суду; в) із зобов'язань, пов'язаних з участю держави в компаніях та інших юридичних особах, які мають місцезнаходження на території держави суду; г) із зобов'язань, пов'язаних з виробничою, торговельною та фінансовою діяльністю, яку держава втілює через своє агентство чи заклад; д) із зобов'язань, пов'язаних з промисловими зразками, товарними знаками, знаками послуг, нерухомістю, що знаходиться на території держави суду; е) із зобов'язань, пов'язаних із майном, право на яке виникло у держави внаслідок спадкування; ж) із зобов'язань, що впливають із відшкодування шкоди та збитків.

Визнання за окремим суб'єктом статусу «іноземної держави» є необхідною передумовою для визнання його імунітету. Якщо іноземна держава веде торговельну діяльність, укладає торговельні правочини, вона, як це належить з вказаної Конвенції, не користується імунітетом. Визначення торговельної діяльності має важливе значення, оскільки, навіть якщо суд визнає за будь-якою зі сторін, які сперечаються, статус «іноземної держави», він відмовить їй в наданні імунітету, якщо іноземна держава веде торговельну діяльність [3, с. 66].

Слово «імунітет» походить від латинського слова «*immunitas*» – звільнення, позбавлення чогось. Проте в різних довідкових виданнях можна знайти досить широке правове розуміння цієї категорії, а саме як: 1) звільнення певного кола суб'єктів права від дії загальних правових норм [4, с. 138–139] або *недоторканність* [5, с. 347]; 2) звільнення дипломатичних працівників від деяких правових норм тієї держави, в якій вони акредитовані; *недоторканність* [6, с. 493–494; 7, с. 186]; 3) виключне право не підлягати деяким загальним законам, що нада-

ється особам, які посідають особливе місце в державі [6, с. 493–494].

У міжнародному праві відомі: імунітет держави, імунітет дипломатичний, імунітет військових кораблів тощо. В конституційному праві привілеї деяких категорій посадових осіб держави полягають у їх *недоторканності* [4, с. 138–139]. Суверенний імунітет – доктрина, згідно з якою суверенна держава не може переслідуватися у судовому порядку, а на її кошти не може бути накладений арешт [6, с. 493–494].

Імунітет іноземної держави полягає у невідповідності держави владі іншої держави, її юрисдикції. Саме тому імунітет називають юрисдикційним імунітетом [8, с. 126]. Імунітет держави слід відрізнити від консульського та дипломатичного імунітетів, які надаються як привілеї відповідним категоріям осіб для здійснення ними представницьких функцій на підставі норм дипломатичного й консульського права.

З наведеного стає зрозумілим, що українські довідкові видання та доктрина міжнародного права не містять чіткого розмежування понять «імунітет» та «недоторканність» і часто спостерігається ситуація, коли термін «недоторканність» використовується для позначення правового імунітету, тому важливим є питання про співвідношення таких правових категорій [9, с. 779]. Так, довідковий видання, щодо характеристики правового стану суб'єктного складу, тлумачать категорію «недоторканий» як такий: 1) який охороняється законом від посягань з боку кого-небудь [6, с. 758; 7, с. 839] або якого не можна притягти до відповідальності у загальному порядку [10, с. 121].

Саму ж категорію «недоторканність» розуміють широко або вузько. Так, у широкому розумінні відповідне поняття розуміють як гарантію від будь-яких посягань від будь-кого; натомість у вузькому – спеціальний правовий захист певних категорій посадових осіб публічної влади (глав держав, депутатів, суддів). При цьому, недоторканність виключає юридичну відповідальність за прийняття рішень та інші висловлювання при виконанні службових повноважень, можливість притягнення до юридичної відповідальності за вчинення злочину або іншого правопорушення, а також застосування примусових процесуальних заходів забезпечення та передбачає особливий порядок притягнення до кримінальної чи іншої юридичної відповідальності, а також застосування примусових процесуальних заходів забезпечення.

Право недоторканності певних категорій посадових осіб передбачає встановлення для них (порівняно з недоторканністю людини) гарантій і переваг у випадках притягнення до юридичної відповідальності та виконання пов'язаних з нею процесуальних обов'язків [9, с. 779]. Існування та обсяг посадового (професійного) імунітету залежить від волі держави (законодавця) і зумовлений важливими соціальними цілями та завданнями [11, с. 64–68].

Правовий імунітет – це загальноправова категорія, яка складається із норм, що регулюють спеціальний правовий статус окремих суб'єктів, встановлює особливу процедуру притягнення їх до відповідальності з метою забезпечення виконання цими особами важливих для держави функцій. Правовий імунітет складається з двох елементів: *невідповідальності* і *недоторканності*. Стержень дефініції «імунітет» – недоторканність – індивідуальна свобода та правовий захист відповідних суб'єктів права від мір процесуального примусу ... з метою гарантування безперешкодного здійснення даними особами своїх функцій в суспільстві та державі [9, с. 781–783].

Недоторканність передбачає ускладнений порядок притягнення до відповідальності визначених осіб. ... Метою недоторканності є захист особи від будь-яких переслідувань з боку правоохоронних органів за дії, акти, здійснені ними при виконанні своїх функцій. Таке

поняття *недоторканності*, як елемента правового імунітету, відповідає загальному поняттю недоторканності особистості. Розуміючи недоторканність як елемент імунітету Н. В. Шевелер зауважує, що їх нетотожність полягає у тому, що: 1) імунітет не є природним правом кожного індивіда, а розповсюджується на визначених суб'єктів права чи соціальну групу; 2) імунітет, на відміну від недоторканності є результатом виявлення волі держави, має чітко визначену ціль та конкретні межі своєї дії визначені в законі; 3) етимологічна складова терміну «імунітет» хоча й містить у собі значення терміну «недоторканність», проте дефініція поняття «імунітет» тільки цією складовою не обмежується [9, с. 782].

Крім вказаного варто пам'ятати, що питання імунітету іноземної держави (переважно імунітету власності), винної у вчиненні делікту, напряму пов'язане з можливістю притягнення її до відповідальності за завдання шкоди фізичним та юридичним особам іншої країни (наприклад, у випадку збройної агресії). При цьому актуалізуються питання співвідношення понять «імунітет» та «відповідальність».

Довідкові видання подають загальне розуміння категорії «відповідальність» як: 1) міри втрат, яких особа зазнає у випадку вчинення правопорушення [5, с. 102]; 2) покладеного на когось або взятого на себе обов'язку відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [12, с. 439]; 3) здатність особи чи колективу не тільки усвідомлено обирати дії, способи поведінки і життя, а й оцінювати їх під кутом зору їхніх наслідків [13, с. 504].

При цьому, в рамках правової дійсності, оперують категорією юридична відповідальність, яку розуміють як: 1) встановлений законом юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ та (або) належних йому цінностей [6, с. 177] або 2) вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законом санкцій [13, с. 506].

Під іншим ракурсом юридична відповідальність – передбачені санкціями норм права несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, що накладаються компетентним суб'єктом у порядку і формі, визначеній законом, яких зазнає деліктоздатний суб'єкт (правопорушник) за вчинене правопорушення [2, с. 348]. Тобто, як вбачається, відповідальність у цьому разі не стосується імунітету іноземної держави, оскільки поширюється виключно на внутрішні державні правові зв'язки та наслідки за вчинення протиправних (деліктних) діянь. Отже, варто зважити на тому, що будь-який із законів незалежних країн не стосується питань відповідальності інших держав, оскільки «імунітет» і «відповідальність» – це зовсім різнопланові правові категорії. Як наслідок, найбільш характерною ознакою, що відрізняє правовий імунітет від інших правових виключень є те, що, на відміну від пільг і привілеїв, він не має на увазі отримання його володільцем яких-небудь матеріальних благ, а, передбачає додаткові права або звільняє від обов'язків лише у сфері застосування юридичної відповідальності.

У правовій доктрині утвердилося розуміння, що правовий імунітет загалом – це правило, у межах якого особа, що наділена спеціальними ознаками, пов'язаними зі здійсненням міжнародних, державних і громадських функцій, звільняється від виконання окремих юридичних обов'язків, від юридичної відповідальності або інших примусових заходів [14, с. 5]. При цьому, відповідальність іноземної держави (фактично, позбавлення імунітету) передбачається положеннями Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. [15] та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р. [16], та більшості країн застосовуються на підставі міжнародного звичаю та через застосування рішень міжнародних судових установ. Підставами при-

тягнення до юридичної відповідальності є наявність норми права, що передбачає відповідальність за скоєння протиправного вчинку і факту правопорушення та правозастосовного акту уповноваженого органу або посадової особи, у якому фіксується рішення щодо виду та міри юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність є формою реалізації санкцій правової норми. При цьому вона не завжди ототожнюється з санкцією правової норми, а може включати також і наслідки процесуального характеру [2, с. 348]. Отже, поняття «санкція» розуміють дво-значно, а саме як: 1) частину норми права та 2) заходи впливу. Зокрема, у першому разі санкція – складова частина норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, головним чином – у формі примусу [4, с. 298]. Якщо брати до уваги другий підхід, то санкція – передбачені законом або договором заходи впливу, міра юридичної відповідальності за порушення законодавства або договірних зобов'язань, що застосовуються до винної особи і зумовлюють певні несприятливі (негативні) для неї наслідки. ...; у міжнародному праві – засоби примусового впливу, що застосовуються міжнародним співтовариством (міжнародними організаціями) до держави у разі порушення нею своїх міжнародних зобов'язань або норм міжнародного права [6, с. 1293; 17, с. 70; 18, с. 826–827; 19, с. 147]. У будь-якому разі метою санкцій є створення тих чи інших несприятливих наслідків для правопорушника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, які виконують владний припис [20, с. 405].

Проте варто зважити, що питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія імунітету – це чисто правова категорія². Отже, вказані категорії за своєю сутністю не є ідентичними поняттями.

Висновки. Сьогодні у світі врегулювання питань щодо імунітету рухається в сторону функціонального імунітету, поступово відходячи від абсолютного. І якщо за згоди країни на обмеження імунітету, незалежно від обраної теорії, створюється безспірна можливість притягнення країни до судового процесу, то у випадку відсутності такої згоди відповідне правове регулювання має бути чітким, досконалим і повністю відповідати нормам і принципам права.

Вважаємо, що категорія «імунітет» співвідноситься з поняттями: 1) «недоторканність» як ціле з частини; 2) «відповідальність» (вид соціальної відповідальності) як зовсім різнопланові правові категорії, які є різними стадіями правозастосування (позбавлення імунітету → відповідальність); 3) «санкція» (як захід впливу, а не частина норми права) також як різнопланові категорії, оскільки питання відповідальності держави як учасника публічних та приватних відносин та покладення на неї санкцій знаходиться у площині застосування санкцій – переважно в політичній площині, у той час як категорія імунітету – це чисто правова категорія.

² Наприклад, законодавство України передбачає можливість застосувати реторсію до країни, яка порушує імунітет України (ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право»). Так, відповідно до ч. 4 ст. 79 вказаного Закону у тих випадках, коли в порушення норм міжнародного права України, її майну або представникам в іноземній державі не забезпечується такий же судовий імунітет, який згідно з частинами першою та другою цієї статті забезпечується іноземним державам, їх майну та представникам в Україні, Кабінетом Міністрів України може бути вжито до цієї держави, її майна відповідних заходів, дозволених міжнародним правом, якщо тільки заходів дипломатичного характеру не достатньо для врегулювання наслідків зазначеного порушення норм міжнародного права. Отже, Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis. *Судово-юридична газета*. 2022. 13 березня. <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiktsiyniy-imunitet-inozemnoyi-derzhavi-u-tsilivnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 01.10.2023).
2. Загальна теорія права: підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородський та ін.]; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право. 2020. 568 с.
3. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / За ред. С. Г. Кузьменка. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 316 с.
4. Сучасна правова енциклопедія / За заг. ред.: О. В. Зайчук. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
5. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 1: А–К. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 508 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. Т. 2: Ж-ОБД. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконті. (Нові словники). 911 с.
8. Міжнародне приватне право: Навч. посіб. / за заг. ред. професора В. М. Гайворонського, професора В. П. Жушмана. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 367с.
9. Шелевер Н. В. Співвідношення правових категорій: «імунітет» та «недоторканність». *Форум права*. 2012. № 2. С. 779–784.
10. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 2: Л–П. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 480 с.
11. Енциклопедія Сучасної України. Т. 23: Нг–Ня / співгол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський; співгол. редкол. О. М. Романів. Київ: КБ Енциклопедії Сучас. України НАН України. 2021. 832 с.
12. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. Т. 1: А–Є. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ : Аконті, 2000. 910 с.
13. Енциклопедія Сучасної України. Т. 4 : В-Вог / редкол. І. М. Дзюба [та ін.]. Київ: КБ Енциклопедії Сучас. України НАН України. 2005. 700 с.
14. Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 20 с.
15. Європейська конвенція про імунітет держав. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU72014> (дата звернення: 20.09.2023).
16. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml (дата звернення: 10.10.2023).
17. Великий енциклопедичний словник юриста: в 3-х т. Т. 3: Р–Я. / ред. О. В. Коротюк; уклад. В. В. Галуцько [та ін.]. Київ: ОВК, 2018. 404 с.
18. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрид. думка, 2012. 1020 с.
19. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. Т. 4: РОБ–Я. 42000 слів / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Аконті. (Нові словники). 941 с.
20. Теорія держави і права: підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПРН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.